

**Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України**

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 5 (19)*

Київ 2017

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 10/17 від 14 вересня 2017 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*Л. А. Найдьонова, д-р психол. наук (голова);
Л. Г. Чорна, канд. психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський, О. В. Полунін,
К. В. Сєдих, В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
М. Левицька – дійсний д-р психології; О. В. Суший – д-р наук з держ. упр.;
А. С. Роза – д-р філософії в галузі психології; І. О. Бондаревська – канд. психол. наук; Л. В. Григоровська – канд. пед. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2017. – Вип. 5 (19). – 348 с.

Досліджуються актуальні проблеми адаптації особистості та спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. Чільне місце відведено механізмам переосмислення життєвих подій, що призвели до психотравматизації, стратегіям життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб; поглиблено уявлення про психологічний зміст волонтерських практик. Визначено чинники ідентифікаційних процесів в Україні, порушено проблему націєтворення, здійснено соціально-психологічний аналіз тенденцій розвитку політичних ідеологій, артикульовано існування “гібридної ідеології” як об’єкта соціальної патопсихології. Висвітлено низку політико-психологічних проблем соціалізації молоді в умовах суспільних трансформацій і реформування освіти; ідеться, зокрема, про формування ціннісно-сислової сфери під впливом медіа, ставлення до агресії в контексті вирішення політико-психологічних питань, еміграційні настрої тощо.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам і студентам.

ББК 66.07+88.8

- © Асоціація політичних психологів України, 2017
- © Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017

“ГІБРИДНА ІДЕОЛОГІЯ” ЯК ОБ’ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ПАТОПСИХОЛОГІЇ

П. П. Горностай (м. Київ)

Досліджуються психологічні основи тоталітарної ідеології на прикладі релігії (релігійний фундаменталізм), націоналізму (нацизм та расизм) і комунізму (більшовизм). Проблема висвітлюється в історичному контексті цивілізаційної кризи, яка наразі триває і загострюється. Означено найбільші злочини, які виправдовуються тоталітарною ідеологією: війни, геноцид і тероризм. Тоталітарну поведінку великих груп людей пропонується розглядати з позицій соціальної патопсихології та патосоціології, тому що її неможливо пояснити психологією та психопатологією індивіда, яка в спотвореному “правовому” полі може змінюватися до невпізнання. Як один із прикладів сучасної тоталітарної ідеології наводиться “гібридна ідеологія” путінізму, яка увібрала в себе всі реакційні ідеологеми існуючих тоталітарних ідеологій. Звертається увага на один із символів цієї ідеології – “георгіївську стрічку”, пов’язану з образом святого Георгія Побідоносця, який уособлює тоталітарне начало – насильницьку боротьбу проти всього, що вважається злом.

Ключові слова: великі групи, соціальна патопсихологія, патосоціологія, тоталітарна ідеологія, масова психологія, гібридна ідеологія.

Сучасна цивілізаційна криза (постановка проблеми). Сучасний історичний період можна назвати цивілізаційною кризою, явні ознаки якої спостерігалися ще в епоху “холодної” війни 60–80-х років ХХ століття. Нинішня ситуація – це її розпал (хоча, можливо, ще не кульмінація). Поглиблення кризи може призвести до набагато серйозніших потрясінь, ніж ті, що спостерігаються сьогодні. Кризові процеси розгортаються за різними векторами: *криза в економіці*, ускладнення ситуації з євровалютою; посилення відцентрових тенденцій в Євросоюзі (вихід Великобританії з ЄС); *загострення проблем безпеки*, пов’язаних з тероризмом, ситуацією з біженцями. Криза світових інститутів – ООН, Ради Безпеки, ОБСЄ – полягає в тому, що вони вже не в змозі виконувати свої функції. Небувалою гостротою набуває криза світової ідеології.

Нинішню ситуацію можна порівняти з попередньою цивілізаційною кризою, яка припала на 30–40-ві роки ХХ століття і закінчилася Другою світовою війною та Нюрнберзьким трибуналом. Тоді Ліга Націй, створена після Першої світової війни як основна інституція колективної безпеки, показала свою неспроможність щодо подолання кризи і була розпущена. Створена замість неї Організація Об’єднаних Націй прямує сьогодні шляхом своєї попередниці, також демонструючи повну імпотенцію у вирішенні глобальних питань миру на Землі. Так, у Раді Безпеки

ООН одним із п'яти постійних членів з правом вето є Росія – держава, що є джерелом воєнної загрози та нестабільності в сучасному світі, оскільки ігнорує прийнятну більшістю країн систему цінностей. Уся система колективної безпеки виявилася паралізованою, і з цим неможливо нічого вдіяти.

Усі попередні світові кризи завершувалися, як правило, великими війнами. Щоб уникнути такої загрози, треба вжити радикальних заходів за низкою стратегічних напрямів.

У галузі ядерної безпеки потрібні тотальна заборона зброї масового ураження (насамперед ядерної) і контрольоване ядерне роззброєння у всьому світі. Поки що це виглядає як утопія, оскільки гіркий досвід минулого свідчить, що заходів починають уживати (та й то не завжди ефективно) уже після самого інциденту. Отже, ризик ядерної війни, яка може забрати життя щонайменше півмільярда осіб (і це в найкращому випадку!), – це не така вже й фантазія. “Ядерна зброя як фактор стримування” – дуже шкідливий міф. Щоб не використовувати зброю, потрібно її не мати. Інакше завжди є ризик, що вона потрапить у руки якогось божевільного політика-авантюриста – і тут наслідки непередбачувані (взяти хоча б ситуацію в Північній Кореї або погрози Росії застосувати ядерну зброю проти України).

У галузі інформаційної безпеки наразі спостерігаємо повний колапс, бо досі не розроблено навіть її основоположні принципи. В епоху загальної інформатизації відбувається криза інформованості. Немає навіть спроб напрацювати юридичні та політичні механізми перешкоджання *інформаційній війні*. Якщо персональна відповідальність людини за наклеп є кримінальним злочином, то на міжнародному рівні ніякої відповідальності за наклепницьку дезінформацію однієї держави проти іншої країни або її представників (а це – головна складова інформаційної війни) досі не існує. При цьому керівництво основних інституцій світової безпеки може робити вигляд, що “не бачить” і “не розуміє” очевидних речей, які відбуваються у світі.

Окремо слід згадати *кібербезпеку*, проблема якої гостро постала останнім часом, зокрема у зв'язку з британським референдумом про вихід з Євросоюзу (відомим як “Brexit”) та виборами президента США 2016 року. Є дані про те, що масові комунікації (зокрема така соціальна мережа, як Facebook) завдяки сучасним інформаційним технологіям можуть стати інструментом маніпулювання масовою психологією, що може впливати, наприклад, на результати плебісцитів [7].

У галузі юридичної безпеки панує не менший хаос. Не розроблено (або не працюють) юридичні механізми забезпечення мирного співіснування держав, що унеможлилювали б такі злочини, як *геноцид*, *війна* і *тероризм*. Світ (як і 80 років тому) не може приборкати агресора,

терориста, винного в геноциді. Можна тільки висловлювати “глибоку стурбованість”, у найкращому випадку – вводити економічні санкції, які не працюють на політичному рівні. Немає відповідальності за порушення міжнародних угод (того ж Будапештського меморандуму), а тим паче немає механізмів, що дали б змогу анулювати явні порушення міжнародного права й усунути їх наслідки. Такі механізми необхідні не лише для розвитку цивілізації, а й для її виживання.

Мета статті: обґрунтування понять “гібридна ідеологія” та “злочинна ідеологія” в контексті уявлень про історичні типи тоталітарних ідеологій, аналіз соціально-психологічного підґрунтя цих понять, зокрема властивостей великих груп людей; історико-психологічний огляд впливу тоталітарної ідеології на поведінку великих груп людей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Тоталітарна ідеологія як соціальна хвороба. Ідеологія є важливим механізмом організації життя великих груп людей. Насамперед це носій системи цінностей, що регулюють взаємовідносини соціальних і державних суб’єктів на різних рівнях. Але ідеологія, як основа *ідеологічного тоталітаризму*, може ставати джерелом жажливих злочинів. Прикладами таких ідеологій є *релігія* (що породила репресивний апарат придушення інакомислення); *націоналізм* (у надрах якого вирости нацизм і расизм); *комунізм* (що дістав своє найвище втілення в більшовизмі і його різновидах – сталінізмі, маоїзмі тощо). Цю думку не слід вважати абсолютно новою. Ще на початку ХХ століття Гюстав Лебон висловлював застереження щодо небезпеки надмірного захоплення утопічними теоріями, однією з яких є, наприклад, соціалізм [6]. Наприкінці століття туркменський соціолог Ф. Н. Ільясов назвав більшовизм “колективним психічним захворюванням” [3], хоча він досліджував не так ідеологію, як масову поведінку.

Усі ідеології несуть у собі багато позитивних цінностей. Але, стаючи основою тоталітаризму, вони допускають і виправдовують масові злочини, головні з-поміж яких – *війна, геноцид і тероризм*. Геноцид – це вже не просто придушення однієї групи людей іншою. Це найстрашніший з усіх злочинів людства, але скоєний нібито з “добрими” намірами – “справедливості” та “доцільності”. Кожна тоталітарна ідеологія ототожнює себе з добром (іноді – вселенським Добром), а ідеологічних супротивників зараховує до такого ж вселенського Зла, боротьба з яким стає священною. Приклади добре відомі: хрестові походи, трибунал Святої інквізиції, визнання переваги арійської раси та винищення неповноцінних рас, знищення панівним класом ворожих класів. Усі тоталітарні ідеології допускали геноцид, виправдовуючи його боротьбою Добра зі Злом. Але ця боротьба завжди відбувалася за допомогою насильства. Це закладено в самій тоталітарній ідеології.

Одним із символів такої боротьби в християнській ідеології став *Святий Георгій Переможець (Побідоносець)*, який вбиває змія – символ Зла. Здавалося б, що може бути привабливішим, ніж Добро, що перемагає Зло. Але тут є психологічна пастка, добре висвітлена в багатьох східних легендах: той, хто вбиває дракона, сам перетворюється на дракона. Ця метафора ілюструє істину, що не можна добро насаджувати за допомогою насильства, бо воно перетвориться у свого антипода. Ідея про непереможність Зла і готовність людей прийняти нового Дракона простежується і у фільмі Марка Захарова “Вбити дракона” за мотивами п’єси Євгенія Шварца. Образ Георгія Побідоносця давно вийшов за межі тільки християнської міфології, доставши нове життя, наприклад, у сучасних російських реаліях. Але про це – пізніше.

Ми часто недооцінюємо небезпеку ідеології, що допускає насильство, а тим більше – убивство, нехай навіть і “на благо” ідеї. Утім, куди веде дорога, вимощена “добримими” намірами, ми добре знаємо. А якщо при цьому жертвами призначаються ні в чому не винні люди – тільки за належність до національних, релігійних, соціально-класових груп чи інших політичних поглядів – це не можна виправдати жодною “доцільністю”.

На рівні індивідуальної поведінки людини такі маніакальні ідеї є об’єктом пильної уваги кримінології та кримінальної психології. Нав’язлива ідея вбити іншого характеризує серійних убивць і маніяків – особливо небезпечних серед злочинців. Таких людей не можна вважати психологічно здоровими, а найбільш важкі випадки належать до сфери патопсихології і психіатрії. Ідеологію, яка допускає вбивства мільйонів, також не можна вважати здоровою, як і групу, що цю ідеологію сповідує. Її повинні вивчати особливі науки – *соціальна патопсихологія* та *патосоціологія*, а таку ідеологію слід визнати особливо небезпечною.

Зрозуміло, не всякий геноцид пов’язаний з ідеологією. Іноді він “виправдовується” захопленням нових територій або інших ресурсів, що, зрозуміло, не робить його менш злочинним. Але найжахливіше, коли він породжується ідеєю, боротьбою за “чистоту” рядів її носіїв. У кримінальному праві найстрашнішими злочинами вважаються не ті, що мають корисливі мотиви, а ті, що здійснюються “через ідею”: ритуальні вбивства; серійні злочини, жертвами яких стають випадкові люди, з якимись ознаками, що мають значення для маніяка; а також тероризм, який також спрямований на абсолютно невинних людей і часто має “ідейне” підґрунтя [4].

Так само на рівні великих груп людей злочини з ідеологічних міркувань мають бути визнані найтяжчими з усіх, що тільки існують. Відповідальність за них, крім окремих людей, повинні нести причетні до цього *соціальні суб’єкти*: державні структури, релігійні організації,

політичні партії. А “ідейна” причина вбивства має розглядатися як обтяжувальна обставина.

Масова психологія як основа тоталітарної ідеології. Жодна ідеологія не існує лише в текстах, викладених на папері або в електронному вигляді. Носіями ідеології є люди. Тут ми втручаємося в поки що маловивчену царину психологічної науки, що стосується *феноменів групової психіки*. Як і індивідуальна психіка людини, вона поділяється на групову свідомість і групове несвідоме. Говорячи про ідеологію, ми маємо справу переважно зі свідомістю і несвідомим великих груп людей.

Одним із перших, хто досліджував психологію великих груп, був французький психолог і соціолог Гюстав Лебон [5]. У своїй книзі “Психологія народів і мас”, що вийшла ще 1895 року, він проаналізував особливості масової психології, однією із форм якої є *психологія натовпу*. Предметом розгляду стали процеси знеособлення людини в натовпі, імпульсивність його поведінки, сугестивність, прагнення фанатично йти за ватажком, переважання емоцій над розумом, аж до повної відмови думати і багато іншого. Особливості колективної поведінки злочинного натовпу досліджував італійський соціолог і кримінолог Сципіон Сігеле (1896 р.) [11]. На ідеї Лебона посилався Зигмунд Фройд у своїй праці “Масова психологія і аналіз людського Я” [13], опублікованій у 1921 році.

Хоч відтоді і минуло багато часу, основні уявлення про психологію натовпу принципово не змінилися. Мало того, розквіт тоталітарних режимів у XX столітті став блискучою ілюстрацією до наукової теорії, підтвердивши роль масової психології у виникненні та підтримці політичної диктатури.

Існують характерні особливості психології великих груп людей (у тому числі і несвідомі), що роблять можливими такі соціальні трансформації. Німецький психолог Еріх Фромм назвав одну з них “втечею від свободи”, присвятивши цьому феномену однойменну книгу, що вийшла 1941 року [14]. У ній він одним з перших проаналізував психологію нацизму і описав три основних механізми “втечі від свободи”: авторитаризм, руйнівність і автоматизуючий конформізм. Ці особливості є живильним середовищем для розквіту тоталітарної ідеології, яка проголошує пріоритет однієї ідеї над усіма іншими цінностями, включаючи і загальнолюдські. У такій ідеології група (нація, клас, релігійна спільнота, партія) завжди розміщується в центрі картини світу, а окрема людина оголошується лише засобом для досягнення групових цілей. Має значення лише особистість лідера групи (вождя, фірера, керманіча, месії), його звеличують до “культу особи” на тлі тотального знеособлення мас.

Щоб ідеалізувати систему, увесь негатив приписується ідеологічним супротивникам або внутрішнім “ворогам”, на яких і спрямовується агресія суспільства, що накопичується через невдоволення систе-

мою. Ворогами в різні часи “призначалися”: еретики, відьми, невірні, вороги народу, троцькісти, буржуї, інтелігенція, куркулі, євреї, негри, націонал-зрадники, ліберали, бандерівці (список можна продовжувати скільки завгодно). Боротьба з внутрішніми і зовнішніми ворогами оголошувалася священною, перетворювалася на необхідний атрибут існування всякої тоталітарної системи. Іншими словами – насильницька боротьба зі Злом, або нескінченне “вбивання дракона”.

Ідеологічний тоталітаризм особливо небезпечний тим, що це не просто декларація, не просто текст. Ідеологія формує масову психологію, вона “знімає” відповідальність з людини за злочини, “виправдовує” її у власних очах і очах оточення. Цим пояснюється поведінка, абсолютно неприпустима в інших умовах, коли винні в смерті переконані, що здійснюють “суспільно правильні дії”. Той, хто вбиває на “благо” ідеї, не злочинець, а праведник. Якщо ж за цим настає його справедливе засудження, можна почути типове виправдання: “Ми тільки робили свою роботу (виконували наказ)”. Не так просто взяти на себе персональну відповідальність, якщо до цього всю відповідальність “брала” на себе система, що сповідує відповідну ідеологію.

“Ідеологічні злочини” скоюють не лише люди із викривленою психікою (хоча таких вони приваблюють у першу чергу), а й психологічно здорові індивіди. “У мирському” житті вони часто є зразковими сім’янинами, люблять своїх дітей, піклуються про батьків, регулярно моляться в церквах або мечетях. Мотиви їхньої поведінки пов’язані не з особливостями індивідуальної психології, а із закономірностями соціальних систем. Психологія індивіда в абсолютно спотвореному “правовому” полі може змінюватися до невпізнання, при цьому жодна клінічна психодіагностика не виявить порушень. Патологію тут слід вбачати на рівні соціології, у поведінці великих груп людей, у масовій психології. Політичні та юридичні механізми профілактики цих злочинів повинні бути спрямовані на соціальних суб’єктів (насамперед на ідеологічні інституції), а не лише на індивіда, що, зрозуміло, не знімає відповідальності з останнього.

Соціальні злочини і соціальне зцілення. Сучасна цивілізація все ж винесла окремі уроки, один з яких – це *засудження нацизму і расизму як злочинних ідеологій*. Політичне рішення тягло за собою і юридичну відповідальність за етнічну та расову нетерпимість. Цей урок дався дуже нелегко, ціною визнання німцями колективної відповідальності за злочини нацистського режиму і подальшого подолання ганьби та спокутування провини, причому – не лише психологічного. Денацифікація тривала кілька десятиліть, але на міжнародному рівні можна було говорити про реальні досягнення в боротьбі проти нацизму і расизму тільки наприкінці сторіччя, після подолання расових проблем темношкірого населення Аме-

риканського континенту і Півдня Африки. Проте є ще багато невіршених проблем, пов'язаних з перегинами націоналізму. Одна з них стосується, зокрема, етнічного тероризму [16].

Однак до цього часу не отримала належної правової та політичної оцінки інша тоталітарна ідеологія – *комунізм*. Незважаючи на те, що на совісті комуністичних режимів не менше злочинів, ніж на совісті нацистів, – десятки мільйонів жертв воєн, репресій, голодоморів, культурних революцій та інших “перегинів” класової боротьби, досі не було міжнародного трибуналу, на зразок Нюрнберзького, який би засудив геноцид, що чинився заради комуністичних ідей. Мало того, перемога СРСР у Другій світовій війні в складі антигітлерівської коаліції фактично “реабілітувала” ідеологію комунізму, яка раніше вважалася не менш небезпечною, ніж нацизм і фашизм. Наслідки ми пожинаємо й досі.

Також не були з належною строгістю оцінені складові релігійних ідеологій, які стосувалися геноциду, незважаючи на те, що історія цього питання сягає глибокої давнини – ще язичницьких традицій людських жертвоприношень. Але якщо давні обряди відійшли в минуле, то офіційно визнані нині світові релігії сповідують ідеї, які живі досі, і церковні лідери не мають права ігнорувати зв'язок цих ідеологій з насильством. Принаймні слід засудити радикальні релігійні течії, які прямо або побічно допускають геноцид (перш за все – *релігійний фундаменталізм* [10]), які прагнуть відстоювати догмати релігії і придушувати інакомислення будь-якими засобами, аж до фізичного знищення “невірних”.

Ми були свідками того, як Папа Римський Іоанн Павло II просив пробачення за хрестові походи, окремі злочини інквізиції та інші діяння католицької церкви. Це, безумовно, позитивний процес. Але тут, власне, йдеться не про це, а про зміну самих підходів до тоталітарних ідеологій, про створення правових і політичних механізмів, які б унеможливили “ідеологічні злочини” в принципі.

Узагалі, ставлення релігії до насильства вельми неоднозначне. Більшість текстів, на яких будується релігійна ідеологія, створювалися багато століть тому. Відтоді минула не одна епоха, і ставлення до питань насильства кардинально змінилося. Сучасне трактування стародавніх писань сильно відрізняється від первинних смислів, і це частково виправляє становище. Але завжди залишається можливість ревізії, що допускає рецидиви насильства, про які йшлося вище. У цьому і полягає суть *релігійного фундаменталізму* (тобто відстоювання основ, витоків) та інших радикальних течій у релігійних ідеологіях.

У минулому насильство в релігійній ідеології виправдовувалося – це можна бачити на прикладі хрестових походів та інквізиції, котрі фактично освячували геноцид за релігійною ознакою. Сьогодні Європа і весь світ переживають кризу перед загрозою тероризму, точніше – терори-

стичних війн, що проводяться під релігійними прапорами ісламу. Найяскравіший приклад – терористична організація “Ісламська держава”. Думаю, “ісламський тероризм” певною мірою є розплатою для Європи за хрестові походи середньовіччя. Цей конфлікт правомірно розглядати як цивілізаційне протистояння двох світоглядів, різних систем ідеологій. Нині це проблема, яку вже неможливо не помічати як незначну. При цьому адекватної оцінки ідеологічної складової сучасного тероризму поки що немає.

Слід зауважити, однак: ісламський тероризм і мусульманський фундаменталізм (або ісламізм, як його називають) – це не тотальна характеристика країн арабського світу та інших держав, які сповідують іслам. Більшість із них самі страждають від цих проблем. Але досі ні вони, ні інші учасники світового цивілізаційного процесу не знайшли ефективної протитрути. Тож прогнози тут дуже песимістичні.

Проблема тероризму тісно переплітається з проблемою мусульманських біженців. Нині відбуваються в цілому неконтрольовані процеси, пов’язані з демографією. Німецький соціолог і демограф Гуннар Хайнзон вважає, що хвиля переселенців з мусульманських країн Північної Африки та Близького Сходу в Європу ставить під загрозу всю європейську цивілізацію. Ці процеси він порівнює з подіями півторатисячолітньої давнини, коли Римська імперія впала під натиском варварів.

У 2003 році побачила світ книга Хайнзона “Сини і світове панування: Терор у піднесенні та падінні націй” [15]. У ній він досліджує явище, яке назвав “злоякісний демографічний пріоритет молоді”. Зокрема, Хайнзон знову звертає увагу на невтішну тенденцію: темпи зростання населення в арабських країнах багаторазово перевищують такі темпи в країнах Південносхідної Азії (Індія та Китай), а тим більше – Європи; як наслідок – частка молодих людей у суспільстві (невлаштованому, що не дає можливості застосувати молоді сили) різко зростає, а це провокує демографічну експансію, хвилі міграції в країни Старого Світу з його гуманними і лояльними законами щодо біженців. Але під виглядом біженців в Європу вирушили й “економічні мігранти”, що не мають мінімальної професійної кваліфікації. Багато з них прагне не так самої роботи, як утриманського способу існування, орієнтуючись на допомогу та інші соціальні гарантії. У цьому середовищі, як у порохавій діжці, може легко спалахнути пожежа тероризму, розпалювана радикальними ідеями ісламізму, що, власне, і відбувається останнім часом. Під виглядом біженців у країни Євросоюзу можуть проникати і бойовики ІД – виключати таку можливість не можна, а це створює великі ризики для світу. Сучасна Європа показала повну неготовність до такого перебігу подій. Це добре видно на прикладі Німеччини: тут денацифікація та покаяння за Другу світову війну привели до іншої крайності – до страху бути звинуваченими

в расизмі, проявити тоталітарну політику, стати “тими, що вбивають дракона” – там, де потрібно реально протистояти експансії іншої, справді тоталітарної, ідеології.

“Гібридна ідеологія” в епоху нутінізму. Видатний теолог Фома Аквінський 1265 року почав писати головний трактат свого життя “Сума теології”, в якому виклав основи католицької догматики. Уподобана назва зазнала кількох алюзій – від “Суми технології” польського письменника-фантаста Станіслава Лема до “Суми ідеології” – сучасної монографії, присвяченої соціології російських еліт [12]. Сьогодні, коли надзвичайно модним стало слово “гібридний” (гібридна війна, гібридний мир тощо), поняття “сума ідеології” набуває зовсім іншого змісту. Путінізм, нинішня політика панівного класу Росії, – це дивовижний сплав усіх перерахованих нами різновидів ідеологічного тоталітаризму – *комунізму* (сталінізму), *націоналізму* (ідеї “руського мира”) і *релігійного фундаменталізму* (перш за все – православного [9]; з’явилося навіть таке поняття, як “православний фашизм” [8]). Це й справді сума найреакційніших ідеологем, квінтесенція агресивності та ксенофобії, справжня доктрина “тих, що вбивають дракона” (хоча вона й має мало спільного з написаним соціологами у своїй монографії). Така “гібридна” ідеологія виявилася не просто життєздатною – вона, на хвилі інформаційно-психологічної обробки свідомості десятків мільйонів людей, реально породила “нову людину” і “нове суспільство” – мрію всіх деміургів минулого – від Маркса до Мао Цзедуна, що так і не зуміли довести її до логічного завершення. Цього разу “Інформаційний Франкенштейн” [2] виявився напрочуд живучим.

Образ Святого Георгія Побідоносця, який вбиває змія, має солідну історію – він розміщений у центрі державного герба Росії (а раніше – Російської імперії), що уособлює нинішнє імперське відродження. Сьогодні образ Георгія Побідоносця переживає друге народження у формі “георгіївської стрічки”, що стала символом “священної війни проти фашизму”, а насправді – війни проти тих, хто з цієї імперії намагається вирватися. Нині це емблема агресивної війни Кремля проти України, символ анексії Криму та окупації Донбасу. “Ті, що вбивають дракона” в Росії – це нескінченна радість з приводу перемоги у Великій вітчизняній війні замість скорботи за жертвами найбільшої трагедії ХХ століття; войовничий клич: “Можемо повторити!” замість звичної для Європи оцінки війни: “Ніколи знову!”; “побідобесіє”, в яке виродилося “побідоносіє”, та інші ознаки войовничої психології, яка живить тоталітарну ідеологію. Адже, по суті, ідея “Москва – Третій Рим” нічим не відрізняється від нацистської ідеї “Третього Рейху”. Відбувається виправдання Сталіна (як “ефективного менеджера”) і всіх злодіянь радянської влади, включаючи ГУЛАГи, голодомори, агресивну зовнішню політику і навіть змову з Гітлером (по-

чаток Другої світової війни), яка подається як “миролюбна” стратегія. Здавалося б, ніхто не змушує сьогодні ідентифікуватися з ними, але вибір пріоритетів з головою видає наступників сталінізму.

Захист російськомовних – це також нацистська ідея, розширена від етнічної до культурно-лінгвістичної складової. І це не дивує, якщо взяти до уваги те, що сама російська народність завжди розвивалася на основі експансії та асиміляції інших етносів (теж свого роду “гібридна нація”). У Росії на словах нацизм засуджується, але фактично це стосується лише ідеології інших країн. Можна засудити людину лише за одну згадку про німецький нацизм чи зображення його символіки (як пропаганду нацизму), водночас ідея захисту “русских”, що не є громадянами Росії, за межами країни підноситься як вершина патріотизму. Насправді ж це фактичний вияв російського неонацизму.

Для торжества всіх цих ідей треба відродити колишню імперську могутність Росії, щонайменше – поширити свій вплив на всю територію колишньої Російської, або Радянської, імперії. При цьому найважливішою частиною цієї території, як у географічному, так і в історичному сенсі, була і є Україна, без якої велич імперії з її ідеєю “Третього Риму” неможлива. Щоб мати сакральне право викладати велику історію Росії з часів Київської Русі, треба за всяку ціну асимілювати Україну (справжню спадкоємницю Київської Русі), повернути до складу імперії, не дозволити їй бути суверенною державою, а якщо знадобиться – знищити її як міжнародного суб’єкта. А якщо додати до всього переліченого той факт, що ця тоталітарна ідеологія належить ядерній державі з другим у світі військовим потенціалом і вона погрожує його застосуванням, то небезпека видається зовсім не ілюзорною.

Україна в контексті цивілізації (висновки та перспективи).

Україна географічно розташована в центрі Європейського континенту між трьома різними цивілізаціями, фактично – на перетині різних цивілізаційних процесів та ідеологій. На заході – Європа з її кризою ідеології; на північному сході – Росія з її гібридною ідеологією та гібридною війною; на півдні – мусульманський світ з проблемами ісламського тероризму та демографічною експансією. І це не просто зовнішнє оточення. Цивілізаційне протистояння відбивається на Україні, всередині її території: на сході країни – заповідник соціалізму, зараженого “гібридним путінізмом”; на заході – елементи європейської ментальності з позитивними та негативними складовими (згадаймо хоча б той факт, що майже третина дорослого населення України, більшість – із західних областей, працює в Західній Європі); південь (насамперед кримськотатарське населення Криму) – це уламок мусульманського світу. Таке унікальне географічне положення України – це численні переваги і водночас величезні ризики. Отож необхідність для України відбутися як суверенній державі,

сучасній, демократичній, економічно ефективній, – це завдання є життєво важливим не лише для нас, а й для всього цивілізаційного процесу.

Потрібно розробляти власну національну ідеологію, пам'ятаючи про ризик ідеологічного тоталітаризму. На цей час найбільш прогресивною для нас ідеологією, здатною консолідувати націю, є громадянський націоналізм; на даному етапі він сприяє розвитку громадянської самосвідомості та громадянської ідентичності, без яких неможливе формування громадянського суспільства [1]. Для вирішення цих завдань необхідно всіляко зберігати, розвивати, примножувати та просувати українську культуру, мову, автентичну історію України, розуміючи, що це має відбуватися на поліетнічній та полікультурній основі (з огляду на розташування нашої країни). Неможливий розвиток однієї культури за рахунок ампутації інших – інакше ми отримаємо культурний геноцид, характерний для тоталітаризму, але аж ніяк не для цивілізованої демократії. Не можна в цій справі перетворюватися на “тих, що вбивають дракона”.

“Психологія Майдану” – це теж шлях “тих, що вбивають дракона”. Пора перейти до інших методів політичної боротьби, усвідомити нарешті, що революція – це крайня форма протесту, коли ніякі інші вже неможливі. Але при цьому ми повинні пройти між двома крайнощами – політичної пасивності та політичного радикалізму.

Література

1. *Горностай П. П.* Громадянська ідентичність українців та її еволюція / П. П. Горностай // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2015. – Вип. 2 (16). – С. 98–111.
2. *Горностай П. П.* Информационный Франкенштейн, или Реальные последствия информационной войны [Электронный ресурс] / П. П. Горностай // “ИнформНапалм”, 23 февраля 2015 г. – Режим доступа : <https://informnapalm.org/6302-informatsyonnyj-frankenstein>
3. *Ильясов Ф. Н.* Большевизм: норма или отклонение? / Ф. Н. Ильясов // Вестник Российской академии наук. – 1996. – Т. 66. – № 1. – С. 46–62.
4. *Ильясов Ф. Н.* Терроризм – от социальных оснований до поведения жертв / Ф. Н. Ильясов // Социологические исследования. – 2007. – № 6. – С. 78–85.
5. *Лебон Г.* Психология народов и масс : пер. с фр. / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 311 с.
6. *Лебон Г.* Психология социализма : пер. с фр. / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 541 с.
7. *Почепцов Г. Г.* Победа над массовым сознанием и мышлением: как работает объективный инструментарий на субъективной основе [Электронный ресурс] / Г. Г. Почепцов // Хвиля. – 2017. – Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/society/pobeda-nad-massovyim-soznaniem-i-myishleniem-kak-rabotaet-obektivnyiy-instrumentariy-na-subektivnoy-osnove.html> (Дата обращения 6 июня 2017).

8. Православный фашизм в России. Реальное видео с русскими фашистами [Электронный ресурс] / YouTube. – 2014. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=VWugvh00wkU> (Дата обращения 20 июня 2014).
9. Православный фундаментализм [Электронный ресурс] // Википедия, свободная энциклопедия. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Православный_фундаментализм
10. Релігійний фундаменталізм [Електронний ресурс] // Вікіпедія, вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Релігійний_фундаменталізм
11. Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии : пер. с фр. / С. Сигеле. – М. : Академ. проект, 2011. – 125 с.
12. Сумма идеологии. Мирозозрение и идеология современной российской элиты / Тарусин М., Бокова М. и др. – М. : ИНОП, 2008. – 296 с.
13. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого “Я” / З. Фрейд // “Я” и “Оно”: Труды разных лет. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
14. Фромм Э. Бегство от свободы : пер. с англ. / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
15. Heinsohn G. Söhne und Weltmacht. Terror im Aufstieg und Fall der Nationen. – Zürich : Orell Füssli, 2003. – 189 s.
16. Volkan V. Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.

Reference

1. Gornostay, P. P. (2015). Hromadianska identychnist ukrayintsiv ta yii evoliutsiia [Ukrainian civic identity and its evolution]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 2 (16), 98–111 (ukr).
2. Gornostay, P. P. (2015). Informatsionnyi Frankenstein, ili realnye posledstviya informatsionnoy voyny [iFrankenstein, or the True Casualties of the Information Warfare]. *InformNapalm* [InformNapalm], <https://en.informnapalm.org/ifrankenstein> (12 March 2015).
3. Ilyasov, F. N. (1996). Bolshevizm: norma ili otklonenie? [Bolshevism: norm or deviation?]. *Vestnik Rossiyskoy Akademii Nauk* [Herald of the Russian Academy of Sciences], 66(1), 46–62 (rus).
4. Ilyasov, F. N. (2007). Terrorizm – ot sotsialnykh osnovaniy do povedeniya zhertv [Terrorism – from social grounds to victim behavior]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological research], 6, 78–85 (rus).
5. Le Bon G. (1995). *Psikhologiya narodov i mass* [The Psychology of Peoples and masses]. St. Petersburg: Maket Publ. (rus).
6. Le Bon G. (1995). *Psikhologiya sotsializma* [The Psychology of Socialism]. St. Petersburg: Maket Publ. (rus).
7. Pocheptsov, G. (2017). Pobeda nad massovym soznaniyem i myshleniyem: kak rabotayet obyektivnyy instrumentariy na subyektivnoy osnove [Victory over mass consciousness and thinking: how the objective tool works on a subjective basis]. *Hvylya*, <http://hvylya.net/analytics/society/pobeda-nad-massovym-soznaniem-i-myishleniem-kak-rabotaet-obektivnyiy-instrumentariy-na-subektivnoy-osnove.html> (06.06.2017) (rus).

8. Pravoslavnyy fashizm v Rossii. Realnoye video s russkimi fashistami [Orthodox Fascism in Russia. Real video with Russian fascists]. YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=VWugvh00wkU> (20.06.2014) (rus).
9. Pravoslavnyy fundamentalizm [Orthodox fundamentalism] Vikipediya, svobodnaya entsiklopediya [Wikipedia, the free encyclopedia], https://ru.wikipedia.org/wiki/Православный_фундаментализм (rus).
10. Relihiinyi fundamentalizm [Religious fundamentalism]. Vikipediya, vilna entsyklopediia [Wikipedia, the free encyclopedia], https://uk.wikipedia.org/wiki/Relihiynyy_fundamentalizm (ukr).
11. Sighele, S. (2011). *Prestupnaya tolpa. Opyt kollektivnoy psikhologii* [The criminal crowd. The experience of collective psychology]. Moscow: Academic project Publ. (rus).
12. Tarusin, M., Bokova, M., et al. (2008). *Summa ideologii. Mirovozzreniye i ideologiya sovremennoy rossiyskoy elity* [The sum of ideology. World outlook and ideology of the modern Russian elite]. Moscow (rus).
13. Freud, S. (1991). Massovaya psikhologiya i analiz chelovecheskogo “Ya” [Group Psychology and the Analysis of the Ego]. “Ya” i “Ono” [The Ego and the Id]. Tbilisi: Merani Publ., Vol. 1, pp. 71–138 (rus).
14. Fromm, E. (1989). *Begstvo ot svobody* [Escape from Freedom]. Moscow: Progress Publ. (rus).
15. Heinsohn, G. (2003). *Söhne und Weltmacht. Terror im Aufstieg und Fall der Nationen*. Zürich: Orell Füssli (germ).
16. Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Горноста́й П. П. “Гибридная идеология” как объект социальной патопсихологии

Исследуются психологические основы тоталитарной идеологии на примере религии (религиозный фундаментализм), национализма (нацизм и расизм) и коммунизма (большевизм). Проблема освещается в историческом контексте цивилизационного кризиса, который до этого времени продолжается и обостряется. Названы величайшие преступления, которые оправдываются тоталитарной идеологией: войны, геноцид и терроризм. Тоталитарное поведение больших групп людей предлагается рассматривать с позиций социальной патопсихологии и патосоциологии, потому что его невозможно объяснить психологией и психопатологией индивида, которая в искаженном “правовом” поле может изменяться до неузнаваемости. Как один из примеров современной тоталитарной идеологии приводится “гибридная идеология” путинизма, вобравшая в себя все реакционные идеологемы существующих тоталитарных идеологий. Обращается внимание на один из символов этой идеологии – “георгиевскую ленточку”, связанную с образом святого Георгия Победоносца, который олицетворяет тоталитарное начало – насильственную борьбу против всего, что считается злом.

Ключевые слова: большие группы, социальная патопсихология, патосоциология, тоталитарная идеология, массовая психология, гибридная идеология.

Gornostai P. P. “Hybrid ideology” as an object of social pathopsychology

The article explores the psychological foundations of totalitarian ideology on the example of religion (religious fundamentalism), nationalism (Nazism and racism) and communism (Bolshevism). The problem is considered in the historical context of the civilizational crisis, which is now continuing and exacerbating. The greatest crimes, which are justified by a totalitarian ideology, are wars, genocide and terrorism. The totalitarian behavior of large groups of people is suggested to be viewed from the point of view of social pathopsychology and pathosociology, because it cannot be explained by the psychology and psychopathology of the individual, which in a distorted “legal” field can change beyond recognition. One of the variants of the modern totalitarian ideology is the “hybrid ideology” of Putinism, which absorbed all the reactionary ideologemes of existing totalitarian ideologies. One of the symbols of this ideology is the St. George Ribbon. It is associated with the image of St. George Victorious, personifying a totalitarian beginning – a violent struggle against everything that is considered evil.

Key words: large groups, social pathopsychology, pathosociology, totalitarian ideology, mass psychology, hybrid ideology.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого зособу масової інформації КВ № 22185-12085ПР від 24.06.2016 р.

Випуск 5 (19)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *В. В. Балюта, І. Є Боровинська,
І. Г. Губеладзе*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 09.10.2017 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 22,8.

Тираж 300 пр. **Зам. № 71.**

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
